

Kas 1525. aasta usutrukiste levitajad arvestasid ka liivlastega?

Kui protestantlik teoloog ja vaimulik Wilhelm Jannasch avaldas 1958. aastal oma Lübecki reformatsiooniajaloo käsitluse,¹ sai selles esitatud Lübecki kapiitli protokolliraamatu tekstist alguse arutelu vanimate liivi, läti ja eesti keeles trükitud tekstide teemal. 8. novembril 1525 koostatud protokollis on kirjas, et eelmisel öhtul oli Lübecki raesekretär Paulus van dem Velde teatanud sealse toomkapiitli dekaanile Johannes Brandesele kaupade aresti tingimuste rikkumisest, sest keegi Riia kaupmees oli laadinud rae poolt kinni peetud kaubavaadi vankrile ja viinud edasi sadamasse.² Travemündest Riiga saadeti siiski

ei jõudnud ja teada on vaid, et see kästi koos nimetuks jäänud kaupmehe ja tema kaasosalistega tagasi Lübeckisse tuua. Kuid huvitav on magistrist raesekretäri ladinakeelne määratlus vaadi sisu kohta, kus lisaks luterlikele trükistele olid samuti veel mitmes rahvalikus keelepruugis missaalid: *eciam missis in vulgari liuonico lettico ac Estonico*.³ Rostockis ja Leipzgis haritud Brandes on samas rahvakeelseteks nimetanud ka saksakeelseid raamatuid (*libros in vulgari theutonico*), mis pidi katoliiklikus pruugis tähendama, et need polnud kiriku- ehk ladinakeelsed. Alamsaksakeelsetest üllitistest on loetletud vaid missa laulmise korraldus (*forma canendi missam in vulgari*) ja ristimistalituse kord (*forma baptizandi in vulgari*), määratlemata on jäetud muud pisitrukised (*alii opusculis*) ja teisi Liivimaa rahvakeelseid raamatuid lisaks missaalidele pole nimetatud.⁴ 9. novembril 1525 nõudis osa kanoonikuid nii

¹ W. Jannasch, Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablaß bis zum Augsburger Reichstag 1515–1530. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16.) Lübeck: Schmidt-Römhild, 1958.

² Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530. (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 30. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkun-

den 12.) Toim E. Ehler, S. Pettke, W. Prange. Neumünster: Wachholtz, 1993, lk 252, nr 1639.

³ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 1975, nr 4, lk 198–199.

⁴ Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530, lk 256, nr 1639.

„halbade” kui ka „heade” raamatute koos põletamist. See viitab võimalusele, et päev varem nimetati „luterlikke raamatuid täis vaadi” sisuna „veel” (*eciam*) meretagustes rahvakeeltes missaale, mis olid katoliiklikud.⁵ Kirikuvõimude asjatundlikkuses trükitud missaraamatute äratundmisel pole põhjust kahelda, sest Lübeck oli juba ajavahemikus 1478–1500 trükitud missaalide ja neist väiksemas formaadis paljundatud breviaaride leviala keskmes. Breviarium Lubicense (Leipzig: Marcus Brandis, 1478), Breviarium Lubicense [Novum] (Nürnberg: Georg Stüchs, 1490) ja Missale Lubicense [Novum] (Speyer: Peter Drach, ca 1495) on seal praeguseni säilitatud.⁶

Et Lübeckis tunti suuremat huvi üksnes usupuhastusliku sisuga alamsaksa keelsete trükiste, mitte sealse toomdekaani ja teistegi jaoks loetamatute mittedaksa raamatute vastu, ei saa me Liivimaa rahvapärases keelepruugis üllitiste kohta enamat teada. Jääb mulje, et revideerimisest kõrvale jäänud kirjandus ei sisaldanud isegi saksakeelseid osi, sest muidu poleks neid tekste 11. novembril 1525 liigitatud segasteks ja loetamatuteks (*aliqui erant commixti, quos legere non poterant*). Ka teksti publitseerija Jannasch pole mittedaksa raamatuid täpsemalt määratlenud, nimetades neid materjale „Messen in livländischer, lettischer und estnischer Sprache” (mis-

sad liivimaa, läti ja eesti keeles’).⁷ Pole siiski teada, kas Jannaschi „liivimaa keel” oli kindla tähendusega termin – allikast tehtud mikrofilmi järgi transkribeeris Jüri Kivimäe protokollitud keelte nimetused väikese algustähga (*in vulgari liuonico lettico ac Estonico*), allika publitseerimisel kapitaliseeriti need saksa grammatika järgi (*in vulgari Livonico, Lettico ac Estonico*) – või kui suur oli tema huvi Vana-Liivimaa keelte vastu ja teadmised näiteks ajaloolisest liivi keelest. Siinsete rahvakeeltega hästi kursis olnud Paul Johansen on tõlkinud päevaraamatus nimetatud *livonico* otseselt liivi keeleks.⁸ Samuti Vana-Liivimaal räägitud keelte temaga hästi tuttav Kivimäe osutas aga võimalusele, et trükised *in vulgari liuonico lettico ac Estonico* ei olnud liivi-, läti- ja eestikeelsed, vaid Liivimaa-, läti- ja eestikeelsed ning neist esimesena nimetati Vana-Liivimaa linnades levinud keskalamsaksa keelt.⁹ See asendaks *in vulgari livonico* tähenduse selles lauses sisuliselt pruugiga *in vulgari Theutonico*, mida on sarnaste temade protokollimisel kasutatud sama raamatu järgnevates allikalõikudes.¹⁰ Kivimäe tunnistas siiski kohe, et oletus selles lõigus liivlaste nimetuse asendamisest Liivimaa omaga pole veatu. Oletuse nõrgaks kohaks jääb nimelt tõik, et nii Liivimaa linnade kui ka Lübecki kõnekeel oli üks ja seesama alamsaksa keel, mis oleks siis vaid selles fraasis teisiti nimetatud ja sealjuures ei saa tõenäoliseks

⁵ „Vaß plenum libris Lutterianiß, eciam missis in vulgari [---]”, vt J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 198–199.

⁶ **M. Lundberg**, The printing of missals and breviaries as ecclesiastical authority in the late-medieval Baltic region: A battle between printers or between bishops? – The Baltic Battle of Books: Formation and Relocation of European Libraries in the Confessional Age (c. 1500–1650) and Their Afterlife. (Library of the Written Word 116. The Handpress World 94.) Toim J. Nordlin, G. Strenga, P. Sjökvist. Leiden–Boston: Brill, 2023, lk 66–67. https://doi.org/10.1163/9789004441217_005

⁷ **W. Jannasch**, Reformationsgeschichte Lübecks, lk 157.

⁸ **P. Johansen**, Eestikeelsed palved Kullamaalt. Vanemad Eesti kirjalised mälestusmärgid. Estnische Gebete aus Goldenbeck. Die ältesten estnischen Schriftdenkmäler. 1. kd. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 4.) Tallinn: Eestimaa Trükikoja Aktsia-Selts, 1923, lk 529.

⁹ **J. Kivimäe**, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 201.

¹⁰ Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530, lk 256, nr 1659.

pidada keelepruukide mõningase eripära rõhutamist.¹¹

Oluline osa trükiste keeleküsümuse selgitamises jääb allika kidakeelsuse tõttu paratamatult toetuma võimalike tekstide ja sihtgrupi tuvastamisele, mida esmalt on püütud teha protestantlikus paradigmas. Olulise täienduse on teinud Inna Põltsam-Jürjo,¹² kes seostas rahvakeelsete tekstide mainimise Liivimaa kiriku reformimisega, mis toimus 1422. aasta jaanuaris Valgas vastuvõetud maaseaduse järgi. Vaimulikelt nõutud kohaliku keele oskus tuli esimese Riia provintsiaalkontsiili (1428) otsusega omandada lausa ühe aasta jooksul või siis leida abiliseks keeleoskajast kaplan, lisaks tuli vajadusel kohtuvõime kaasates tagada nii hingamispäeva pidamine kui ka kiriklike kommete sisseviimine n-ö paganlike asemel.¹³ Vaimulike teenistuste korra, usu-tõdede ja kirikukombestiku selgitamisel kohalikes keeltes oli kandev roll hussiidide sõdade (1419–1434) ajal Euroopat haaranud totaalses kirikureformis (*reformatio ecclesiae in capite et membris*). Nii Riia provintsiaalkontsiilidel määratletud ümberkorraldused kui ka rahvakeelsete jutlustajate ametissemääramine XV sajandi viimasel ja XVI sajandi esimesel veerandil on siinkohal taustaks vähemalt kuni reformatsioonini kestma pidanud maakeelsete tekstide ja kavade paljundamisele.¹⁴ Et ekspordiks mõeldud katoliiklikust kirjandusest on juttu Lübecki allikas, pole samuti

ootamatu, sest seal töötas juba aastatel 1483–1504 vähemalt neli trükkalit, kes täitsid ka mujalt (näiteks Taani kuningriigist) saadud tellimusi.¹⁵ Kõik see seletaks ka Lübecki kapiitli leiget huvi arestitud vaadis sisaldunud Liivimaa rahvakeelsete trükiste vastu. Usutavasti oleks üllitiste protestantlikku suunitlust väljendanud juba pealkirjades või saatesõnas leiduvad isikunimed. Vähemalt saksakeelse kirjanduse liigitamisel võidi neid tiitellehelt lugeda. Näiteks on Jüri Kivimäe¹⁶ tuvastanud päevaraamatus nimetatud missa laulmise korralduse (*forma canendi missam in vulgari*) kui Paulus Speratuse tõlke („Eyn weyse Christlich Mess zu halten vnd zum tisch Gottis zugehen Mart. Luther”) ja ristimistalituse korrana (*forma baptizandi in vulgari*) Lutheri enese „Das tauff buchlin verdeutscht durch Mart. Luther”, mis ilmusid Wittenbergis 1523.–1524. aastal. Mõlemad on juba tiitli järgi seostatavad Martin Lutheriga ja ilmselt oleks sarnaselt pealkirjastatud võimalikud tõlked teistesse keeltesse.

Usupuhastuse ja valgustuse lainetes algatatud maakoolide võrk XVII sajandil enam liivikeelset haridust ei andnud ja selleks ajaks oli ka kirikukeeleks liivlaste ja kuralaste asualadel juba läti keel.¹⁷

¹⁵ W. Undorf, A game of cities: Driving forces in early modern Scandinavian book history. – The Baltic Battle of Books, lk 85. https://doi.org/10.1163/9789004441217_006

¹⁶ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 201.

¹⁷ A. Põldvee, Peasant schools in Estland and Livland during the last quarter of the 17th century. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim K. Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, 2008, lk 64; P. Einhorn, Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes / Curlandes und Semgallen Namen / Ursprung oder Ankunfft / ihrem Gottes-Dienst / ihrer Republica oder

¹¹ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525, lk 201.

¹² I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 14–16.

¹³ Th. Schiemann, Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. 2. kd. Geschichte Livlands bis zum Tode Walters von Plettenberg. (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen II/10.) Berlin: G. Grote, 1887, lk 117.

¹⁴ I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus, lk 16–18; P. Johansen, Eestikeelsed palved Kullamaalt, lk 11.

Kuid XVI sajandi alguses kõneldi lisaks alamsaksa keelele Liivimaal nelja keelt (läti, põhjaeesti, lõunaeesti ja liivi) ja need polnud veel taandunud üksnes läti ja eesti kirjakeelteks. Paraku on aga XX ja XXI sajandi uurijad, kes paratamatult lähtuvad oma kaasaegsest pildist, tõsimeeli arutlenud näiteks liivikeelse kirjanduse vajaduse üle XVI sajandi alguses ja 1525. aastal arestitud trükiste puhul pole kaheldud vaid läti- ja eestikeelse sihtgrupi olemasolus. Seda on ilmselt toetanud fakt, et just nendes keeltes hakati kümme aastat hiljem välja andma esimesi katekismuseid, kuid liivikeelseid trükiseid ei reformaatoritelt ega vastureformaatoritelt me ei tunne. 1525. aastaks Vana-Liivimaa linnades veel vähese nõudlusega luterlike teoste asemel võisid seal olla hoopis pikemast traditsioonist kantud maakeelsed trükised. Me ei tea raamatuid transportinud Riia kaupmehe ega tema abiliste nimesid ega või otsustada nende ärilise ampluaa üle, kuid põhiline ärioloogika on ikka olnud teenindada võimalikult laia tarbijaskonda ning Riia peapiiskopkonnas oli ajalooliselt esindatud liivi, läti ja lõunaeesti keel. Väljaspool linnu oli Vana-Liivimaal 1525. aastal valdavas enamuses mitmekeelne maaelanikkond, kuid põlisrahvast elas ka linnades. Liivlastele kodune hansalinn Lemsalu (lt Limbaži) oli küll suuremast kaubavoost eemale jäämas ja selle asukad hakanud ümber paiknema, kuid XV ja XVI sajandil resideeris Riia peapiiskop küünlapäevast kuni nelipühadeni selles linnas ja korraldas igal aastal meespäevi.¹⁸ Nimetatud ajavahemikku jäi ka kohalik vastlalaat, kuid

üldine meespäev oli peapiiskopkonna vasallide, kapiitli, piiskopliku nõukogu ja kodanike esinduse suurtkogunemine, kus seisused said olulistest asjades kaasa rääkida või kujundada seisukohti maa-päevale minekuks. Meespäevade ajal oli hea korraldada pulmi ning jootusid, sest auväärseid külalisi jagus küllaga. Ka neli-pühaks kogunesid vasallid Lemsalusse, et kõrge lääniisand teele saata. Peapiiskopi liivlastest vasallid olid selleks ajaks küll saksastunud, kuid Liivimaa kiriku kõige teenekamad – ehk siis selles piirkonnas kõige esimestena ristitud ja juba 1203. aastal paavstile esitletud – ning kogu maale nime andnud liivi alamad polnud selle kiriku vaateväljast XVI sajandil veel kadunud. Ka peapiiskopi õukonna Lemsalus viibimise ajal pidid just liivi kalurid neile rikkaliku paastuaegse toidulaua tagama ning ümberkaudsed talupojad olevat ühel tavalisel nädalal toonud peapiiskopile ja tema kaaskonnale Lemsalusse 1720 vakka rukist, 2260 vakka otra ja piisavalt kaeru nende hobustele.¹⁹

Riia viimasele peapiiskopile Brandenburgi Wilhelmile kuulunud Uus-Skulte mõisa (sks *Neuen hof Adiamünde*) 1550. aasta paiku koostatud vakuraamatus on nimede järgi otsustades 34 talu n-õ uued, neist 25 majandusüksuse nimes kasutati liivikeelset terminit *Usmes* ning vaid üheksa talu puhul lätiikeelset *jauns wirs*.²⁰ See näitab liivi talupoegade suuremat osakaalu sealsetes taludes, kuid suurimal määral oli liivlasi rannakülades, mis hoidsid vanast usukombestikust kauem kinni ja sellega seoses isegi põgenesid viimase

Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt / auch ihren Sitten / Geberden / Gewonheiten / Natur und Eigenschafften [et]c. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Dorpt in Liefland: Johann Vogel, 1649, lk 2.

¹⁸ A. Švābe, Limbažu brīvības grāmata. – Latvijas Universitātes Akadēmiskās Sabiedrisko Zinātņu Biedrības Rakstu krājums. 2. kd. Rīgā: A/S Valters un Rapa, 1939, lk 25.

¹⁹ Samas, lk 26; Riia viljavakk oli veidi vähem kui 70 liitrit teri.

²⁰ M. von Vegesack, Die untergegangenen Dörfer in den sieben nördlichsten Kirchspielen des ehemaligen Erzstifts Riga. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Vorträge aus dem Jahre 1931/32. Riga: W. F. Häcker, 1932, lk 17.

ordumeistri Gotthard Kettleri valitsetud Kuramaale.²¹ Kalurite hulgas juurdunud katoliiklikku traditsiooni on veel 1615. aastal kinnitanud jesuiidist preester Erthmanus (Tolgsdorff), kes liivlasi oma filoloogilise piiratuse tõttu küll eestlasteks (*Esthones*) nimetas, kuid tõstis esile kalurite tungiva palve õnnistada nende paate ja võrke.²² Sellise kombe olid Umurga (lad *Ubner prope Lemselium*) kalurid pärinud oma esivanemalt ja väitsid tundvat õnnistatud esemete taevalikku jõudu. Puuduvad andmed, et usupuhastus oleks Liivimaa põlisrahvaid reformatsiooni algaastatel tugevasti mõjutanud, mistõttu oleks loogiline eeldada 1525. aastal neile määratud kirjanduse pärinemist humanistlikust traditsioonist. Seda kandsid ka Rostockis õppinud Velde ja Brandes, kes rahvakeelsete trükiste loo jäädvustasid. Samas pole katoliku aja liturgilised raamatud usupuhastusliikumist üle elanud ja neid on mujalgi Põhja-Euroopas hävitatud nii kirikute pildirüüste kui ka kloostrite vara rikkumise käigus.²³ Esimese usupuhastuslaine üle elanud Saare-Lääne piiskopkonnas on Vana-Pärnu pärusraamatu

kaanetäiteks veel XVI sajandi teisel poolel kasutatud käsikirjalise (ladinakeelse) missaali pärgamentlehti.²⁴ Tugeva materjali praktiline väärtus ületas ilmselt paberile trükitud missaali või breviaari lehtede oma, kuigi 1929. aastal leiti just kõdunenud köite korrastamisel üheteistkümne lehe fragmendid, mis pärinesid 1535. aastal Wittenbergis trükitud ja 1537. aastal Tallinnas sisuliste vigade tõttu keelatud katekismusest. Selle tarvis Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Johann Koelli maa-keelde tõlgitud teksti osad on taaskasutuse tõttu säilinud, kuid ilmselt juba pärast 1524. aastat üles tähendatud eestikeelsed palved ja usutunnistus Kullamaa vaku- raamatus võivad samuti pärineda mõnest vanemast trükisest, mida me ei tunne.²⁵ Põhjusi, miks Lübecki toomdekaani nimetatud trükised ega teised sellelaadsed meieni pole jõudnud, võiks üles lugeda mitu, kuid sama ilmne on ka XV sajandil tekkinud vajadus rahvakeelse vaimuliku kirjanduse järele, mis pidi hõlmama nii läti-, põhjaeesti-, lõunaeesti- kui ka liivikeelseid teoseid. Ühe või teise keele välja arvamine nende hulgast vajaks selgeid põhjendusi.

Kokkuvõttes on XVI sajandi alguse konteksti arvestades tõenäoline, et Brandese koostatud protokollis otseselt luterlikuks nimetamata trükised kolmes Liivimaa keeles olid traditsiooniline kirjavara, mis näitab vajadust paremini uurida Liivimaal tegutsenud humanistide pärandit. Varasimate trükiste kasutuskeelte määratlemisel on allika napolisõnalisuse ja paralleelsete teadete puudumise tõttu võimalik küll

²¹ A. L. Schlözer, Gesammelte Nachrichten von den Ueberresten der Liven, in Livland und Kurland. – M. Johann Joseph Haigold's Beylagen zum Neuveränderten Rußland. 2. kd. Riga–Leipzig: Hartknoch, 1770, lk 379; A. Vunk, Changes in Livonian first names in Salaca during the 17th and 18th centuries. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2016, kd 7, nr 1, lk 109. <https://doi.org/10.12697/jeful.2016.7.1.05>

²² Annales collegii Rigensis Societatis Jesu 1604–1618. – Latvijas vēstures avoti. Jezuītu ordeņa arhīvos. Fontes Historiae Latviae. Societatis Jesu. 2. kd. (Latvijas vēstures avoti 3.) Toim J. Kleijntjenss. Riga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1941, lk 167.

²³ Vt A. Toftgaard, Battles of books in Denmark from the Reformation to the Great Northern War. – The Baltic Battle of Books, lk 219. https://doi.org/10.1163/9789004441217_012

²⁴ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. I osa. Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu: Pärnu Muuseum, 2001, lk 57–59.

²⁵ Kullamaa käsikirja kohta vt T. Põld, Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 18.

esitada erinevaid tõlgendusi, kuid needki peavad arvestama allika päritolu ja ajaga. 1525. aastal olid hiljem koolihariduse või kirjakeele ühtlustamisega taandatud Liivimaa väiksemad rahvakeeled veel tugevamatel positsioonidel ja ka liivi keele kõnelejaid oli ilmselt arvestatav hulk. Velde ja Brandese väitel olid Lübeckis koos luterlike teostega arestitud raamatud liivi-, läti- ja eestikeelsed missaalid. Ilmselt ei sisaldanud need teosed alamsaksakeelseid osi, mis oleks Lübecki toomkapiitli asjatundjatele nende sisu lähemalt avanud. Seetõttu pole meil ka enamat teada, kuid säilinud allikas on piisavalt informatiivne, et pakkuda erinevaid tõlgendamisvõimalusi ja hoida fookuses XVI sajandi alguse trükikirjanduse arengulugu. Kui seni on Liivimaa esimeste rahvakeelsete trükiste tõlkijate või teksti autoritena välja paku-

tud luterlikke jutlustajaid, siis varasemate põhjaeesti-, lõunaeesti-, läti- ja liivi-keelsete trükitud tekstide autoriks võisid olla nii kohaliku keele omandanud mungad kui ka Riia peapiiskopkonna vaimulikud. 1520. aastatel veel humanistidega konkureerinud luterlaste pärand on tänu paremini säilinud allikatele meile küll nähtavam, kuid seni tulemusteta jäänud otsingut rahvakeelsete trükitud missaalide leidmiseks tuleks laiendada usupuhastuseelse aja materjalide valdkonda. 1525. aastal arestitud trükiseid tundmata pole meil küll võimalust lõpuni otsustada nende keeltevaliku üle, kuid samuti ei saa me toona nimetatud keelte nimekirja hilisematele ettekujutustele kohandada.

ALDUR VUNK